

Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης
Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Μάθημα: «Αρχές Κοινωνιολογίας»
Εξάμηνο: Γ' (2019-20)
Διδάσκων: Δημήτρης Δάλλας

Μάθημα 12^ο

Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία του χώρου: Ανισότητες και χωρικοί διαχωρισμοί

Εισαγωγή: περί της κοινωνικοχωρικής διαλεκτικής

Ο χώρος δεν συνιστά μια αδρανή επιφάνεια στην οποία αναπτύσσονται οι λειτουργίες και δραστηριότητες μιας κοινωνίας. Ούτε αποτελεί ένα δοχείο με συγκεκριμένη, δεδομένη μορφή εντός του οποίου εκδιπλώνονται οι κοινωνικές πρακτικές και σχέσεις. Ο κοινωνικός χώρος θα πρέπει να γίνεται αντιληπτός μέσα από μια προσέγγιση της κοινωνικοχωρικής διαλεκτικής, που πρότεινε ο Henry Lefebvre. Για τον H.Lefebvre ο «κοινωνικός χώρος δεν είναι ένα πράγμα ανάμεσα στα άλλα πράγματα, ούτε ένα προϊόν ανάμεσα στα άλλα [...] είναι το αποτέλεσμα μιας σειράς και ενός συνόλου λειτουργιών και [...] ως προϊόν προηγούμενων δράσεων, ο κοινωνικός χώρος επιτρέπει νέες δράσεις να συμβούν, ενώ προτείνει άλλες και απαγορεύει άλλες».¹ Ο κοινωνικός χώρος, λοιπόν, αφενός αναγνωρίζεται ως ένα κοινωνικό προϊόν, ως δημιουργημα, ως παράγωγο των κοινωνικών πρακτικών και σχέσεων. Αφετέρου θα πρέπει να αναγνωρίζεται στον ίδιο το χώρο η δυναμική να προσδιορίζει ως ένα βαθμό την κοινωνική δράση και τις κοινωνικές σχέσεις, καθώς η χωροτακτική οργάνωση ευνοεί ή αποτρέπει, επιτρέπει ή απαγορεύει, επιβάλλει ή αποκλείει συγκεκριμένες λειτουργίες, δραστηριότητες και σχέσεις.

Οι κοινωνικές σχέσεις εγγράφονται στο χώρο και τον παράγουν με τους δικούς τους όρους. Και ο ίδιος ο χώρος έχει τη δυναμική να αναπαράγει τις κοινωνικές σχέσεις και τις πρακτικές. Ο χώρος συνιστά ένα διακύβευμα, με άλλα λόγια βρίσκεται διαρκώς υπό διαπραγμάτευση και υπό κατεργασία, καθώς διαφορετικές κοινωνικές πρακτικές διεκδικούν να χρησιμοποιήσουν και να παράξουν

¹ H.Lefebvre, *The production of space*, Blackwell, Oxford 1991, σ. 73.

το χώρο με διαφορετικούς τρόπους και όρους. Επομένως, οι κοινωνικές ανισότητες, οι ασυμμετρίες της ισχύος μεταξύ των κοινωνικών ατόμων και ομάδων δεν προβάλλονται απλώς στο χώρο αλλά εγγράφονται σε αυτόν και έτσι παράγουν χώρους ανισότητας και χωρικούς διαχωρισμούς. Οι χώροι της ανισότητας εκφράζουν και αναπαράγουν τις κοινωνικές ανισότητες.

Μοντέλα αστικού διαχωρισμού

Το πιο γνωστό και πολυσυζητημένο μοντέλο αστικού διαχωρισμού είναι το μοντέλο των «ομόκεντρων κύκλων», που ανέπτυξε ο E. Burgess για την πόλη του Σικάγο. Η σχολή του Σικάγο με πρωτεργάτη τον R.E. Park, στενό συνεργάτη του Burgess, επεξεργάστηκε ένα οικολογικό μοντέλο για την ανάλυση του αστικού χώρου, την ανάπτυξή του και την χωρική κατανομή των κοινωνικών ομάδων, των κοινωνικών, οικονομικών δραστηριοτήτων και των πολιτισμικών χαρακτηριστικών του κάθε τμήματος της πόλης.² Στη μεταφορική χρήση των διαδικασιών ανάπτυξης των φυσικών οικοσυστημάτων οι ερευνητές της Σχολής του Σικάγο αναζήτησαν την ανάδειξη μιας ανθρώπινης οικολογίας για τη διερεύνηση και την εξήγηση του αστικού φαινομένου. Οι αναλογίες που έβρισκαν μεταξύ των φυσικών οικοσυστημάτων και του αστικού χώρου αφορούσαν τις διαδικασίες του ανταγωνισμού, της επικράτησης και της συμβίωσης διαφορετικών κοινωνικών ομάδων και δραστηριοτήτων.³ Οι περιοχές μιας πόλης διαφοροποιούνται μεταξύ τους ως προς την αξία της γης, την οικονομική και κοινωνική δραστηριότητα, τις κοινωνικές ομάδες που τις χρησιμοποιούν και τις κατοικούν και τα διαφορετικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά τους. Η Σχολή του Σικάγο έκανε λόγο για ξεχωριστούς «κοινωνικούς κόσμους» και «φυσικές» και «ηθικές» περιοχές αναφερόμενη στη διαφοροποίηση των περιοχών μιας μεγαλούπολης. Ο διαχωρισμός μεταξύ αυτών των διαφορετικών «κοινωνικών κόσμων» συνυπήρχε με τη δυνατότητα της κινητικότητας των κατοίκων της μεγαλούπολης εν μέσω ποικίλων και διαφορετικών περιοχών.

² Λ. Λεοντίδου, *Αγεωγράφητος χώρος: Ελληνικά είδωλα στις επιστημολογικές διαδρομές της Ευρωπαϊκής Γεωγραφίας*, 3^η έκδοση, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007, σ. 89. Όπως σημειώνει η Λεοντίδου «εντυπωσιασμένοι από την αθρόα μετανάστευση, τη δημιουργία νέων πολυπολιτισμικών γειτονιών που διογκώνονται στα μεγάλα αστικά συγκροτήματα και τις προσπάθειες για την κατανόηση και τη ρύθμισή τους, οι Park, Burgess και MacKenzie (1967) δημιουργούν μια Ανθρωπο-Οικολογία στο Σικάγο, όπου και οι περισσότεροι από εκείνους σπούδασαν».

³ Κ. Γκούνης, «Πόλη και Νεωτερικότητα: Η παράδοση κοινωνικής έρευνας της Σχολής του Σικάγο», στο Σ.Μ. Κονιόρδος (επιμ.), *Κοινωνική Σκέψη και νεωτερικότητα*, Gutenberg, Αθήνα 2010, σ. 224.

Όπως επισημαίνει ο Κώστας Γκούνης αφενός η οικολογική προσέγγιση της Σχολής του Σικάγο «εξηγεί, κατ' αναλογία με τη φύση, το διαχωρισμό και την εξειδίκευση του αστικού χώρου, δηλαδή το πώς προκύπτουν οι διαφορετικοί κοινωνικοί κόσμοι, και τους τρόπους με τους οποίους το αστικό περιβάλλον διαμορφώνει τα ανθρώπινα υποκείμενα». Αφετέρου πρόκειται για μια ανθρώπινη οικολογία, με την έννοια ότι η κινητικότητα και «η ορθολογική ανθρώπινη δράση του κατοίκου της πόλης μετασχηματίζει αυτό το περιβάλλον και δημιουργεί νέους όρους συλλογικής και ατομικής ύπαρξης».⁴

Ο Burgess, λοιπόν, αξιοποίησε και συστηματοποίησε τις θέσεις περί της ανθρώπινης οικολογίας και επεξεργάστηκε το μοντέλο των «ομόκεντρων κύκλων». Η πόλη χωρίζεται σε πέντε ζώνες. Στο κέντρο υπάρχει η ζώνη I, η οποία αντιστοιχεί στον εμπορικό και επιχειρηματικό κέντρο της πόλης (CBD- Central Business District).⁵ Στη ζώνη II, η λεγόμενη «μεταβατική ζώνη», εντοπίζονται οι κατοικίες των νεοφερμένων μεταναστών της πόλης του Σικάγο (εβραϊκό γκέτο, Μικρή Σικελία, Ελληνική γειτονιά, η Κινέζικη γειτονιά και ένα μέρος της «μαύρης ζώνης») και τα στέκια των αστέγων. Στη ζώνη III βρίσκονται οι εργατικές συνοικίες, όπου διαβιούν οι μετανάστες οι οποίοι μετεγκαταστάθηκαν εκεί από τη «μεταβατική ζώνη». Η ζώνη IV η λεγόμενη «Γη της επαγγελίας» περιλαμβάνει τις συνοικίες των ανώτερων και μεσαίων στρωμάτων της αστικής τάξης. Στην τελευταία ζώνη V βρίσκονται τα προάστια και οι γειτονικές «πόλεις- δορυφόρου», από τις οποίες οι κάτοικοί τους μετακινούνται καθημερινά προς το εμπορικό κέντρο για την εργασία τους.

Ο Burgess αναγνώριζε σε αυτό τον αστικό διαχωρισμό αφενός την χωρική απεικόνιση του καταμερισμού της εργασίας και των δραστηριοτήτων της σύγχρονης μεγαλούπολης κι αφετέρου τη διαμόρφωση των ανθρώπων-κατοίκων της εκάστοτε ζώνης. Όπως λέει χαρακτηριστικά «αυτή η διαφοροποίηση των φυσικών και πολιτισμικών κατηγοριών προσδιορίζει τη μορφή και το χαρακτήρα της πόλης. Κι αυτό γιατί ο διαχωρισμός προσφέρει στην ομάδα, και ως εκ τούτου στα άτομα που συγκροτούν την ομάδα, μια θέση και ένα ρόλο στη συνολική οργάνωση της αστικής ζωής. Ο διαχωρισμός περιορίζει την ανάπτυξη προς ορισμένες κατευθύνσεις, αλλά

⁴ Κ. Γκούνης, «Πόλη και Νεωτερικότητα: Η παράδοση κοινωνικής έρευνας της Σχολής του Σικάγο», όπ.π., σ. 226.

⁵ Λ. Λεοντίδου, *Αγεωγράφητος χώρα: Ελληνικά είδωλα στις επιστημολογικές διαδρομές της Ευρωπαϊκής Γεωγραφίας*, όπ.π., σ. 90. Όπως σημειώνει η Λεοντίδου «πρόκειται για τον πυρήνα της πόλης, όπου εντείνεται ο ανταγωνισμός για την κατάληψη του χώρου και όπου κυριαρχούν και συγκεντρώνονται οι πιο κερδοφόρες χρήσεις γης: εμπορικά καταστήματα, γραφεία επιχειρήσεων και στα πρώτα στάδια η βιομηχανία».

την απελευθερώνει προς κάποιες άλλες. Αυτές οι περιοχές τείνουν να τονίζουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, καθώς και να προσελκύουν και να διαμορφώνουν το δικό τους τύπο ατόμων και έτσι να διαφοροποιούνται ακόμα περισσότερο».⁶

Με τη χαρτογράφηση αυτή των «φυσικών» και «ηθικών», πολιτισμικών περιοχών της πόλης,⁷ ο Burgess επιχείρησε να αναλύσει τον τρόπο αστικής ανάπτυξης, αλλαγής του αστικού τοπίου και της προσαρμογής των ανθρώπων στο αστικό περιβάλλον. Ο Burgess κάνει λόγο, όπως προαναφέρθηκε, για οικολογικές διαδικασίες που παρατηρούνται στον αστικό χώρο, όπως κοινωνικός διαχωρισμός, ανταγωνισμός, συμβίωση, εισδοχή και διαδοχή. Αυτές οι διαδικασίες περιγράφουν τον τρόπο προσαρμογής των ανθρώπων στο περιβάλλον τους⁸, τους κοινωνικούς ανταγωνισμούς και το μετασχηματισμό του αστικού τοπίου. Ο Burgess βασίζεται σε μια κεντρική παραδοχή της μετακίνησης των ευπορότερων τμημάτων του πληθυσμού προς την περιφέρεια της πόλης (προάστια). Τα φτωχότερα στρώματα εντοπίζονται στο κέντρο της πόλης. Η εισβολή φτωχότερων ή/και μειονοτικών πληθυσμών σε κάποια περιοχή (συνήθως κεντρική κατά το μοντέλο του Burgess) συνεπάγεται την μετακίνηση των πληθυσμών από τις περιοχές αυτές προς την επόμενη εξωτερική ζώνη. Έτσι, παρατηρείται η διαδικασία του «φιλτραρίσματος προς τα κάτω» (“filtering-down process”) του οικιστικού αποθέματος, καθώς τα σπίτια που εγκαταλείπουν τα εύπορα ή/και λιγότερα εύπορα στρώματα καταλαμβάνονται από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα.⁹

⁶ E. Burgess, *The growth of the city: An introduction to a research project*, 1925, σ. 56.

⁷ D. Stevenson, *Πόλεις και αστικοί πολιτισμοί*, προλ.-επιμ. Γ. Γιαννιτσιώτης, μετ. Ι. Πεντάζου, Κριτική, Αθήνα 2007, σ. 57. Η Stevenson αναφέρει ότι «σε αυτές τις περιοχές συμπεριλαμβάνονται γειτονίες με υψηλή συγκέντρωση κατοίκων κοινής εθνοτικής ή φυλετικής προέλευσης (όπως η Τσάναταουν ή η Μικρή Σικελία στις Ηνωμένες Πολιτείες), καθώς και περιοχές που κατοικούνται από ανθρώπους που βρίσκονται στην ίδια φάση του κύκλου ζωής τους ή που διαθέτουν παρόμοια εισοδήματα. Η ανάπτυξη αυτών των φυσικών περιοχών (ζωνών) δεν υπήρξε αποτέλεσμα ορθολογικών πολεοδομικών παρεμβάσεων, αλλά απόρροια των ανθρώπινων προσαρμοστικών αντιδράσεων απέναντι στην αστική ζωή και τις διαδικασίες ή τις δυνάμεις της αστικής ανάπτυξης. Εστία ήταν κυρίως η γειτονιά και στόχος η αναγνώριση της ομοιογένειας μέσα στις γειτονίες και των διαφορών μεταξύ τους».

⁸ D. Stevenson, *Πόλεις και αστικοί πολιτισμοί*, ό.π., σ. 57. Η Stevenson παραθέτει τον Park: «Αμέσως με την εγκαθίδρυσή της, η πόλη μοιάζει να είναι ένας σπουδαίος ρυθμιστικός μηχανισμός, ο οποίος...αλάνθαστα επιλέγει από το σύνολο του πληθυσμού τα άτομα εκείνα που είναι προσαρμοσμένα καλύτερα να ζήσουν σε μια συγκεκριμένη περιοχή ή ένα συγκεκριμένο κύκλο».

⁹ Λ. Λεοντίδου, *Αγεωγράφητος χώρα: Ελληνικά είδωλα στις επιστημολογικές διαδρομές της Ευρωπαϊκής Γεωγραφίας*, ό.π., σ. 92. Η Λεοντίδου συζητάει τη διαδικασία της «καθολικής διύλισης» του οικιστικού αποθέματος: «Το μοντέλο στηρίζεται στη θεωρητική έννοια του ανταγωνισμού και την προτίμηση εύπορων πληθυσμών για την περίμετρο της πόλης, τα προάστια του Σικάγο και άλλων αμερικανικών πόλεων. Οι φτωχοί και οι μετανάστες κατοικούν αναγκαστικά κοντά στο κέντρο της πόλης, ενώ οι πλουσιότεροι επιλέγουν τα προάστια. Κατά τη διαδικασία αστικής ανάπτυξης παρατηρούνται διαδικασίες εισβολής και διαδοχής διαφόρων κοινωνικών ομάδων στο χώρο των πόλεων, καθώς οι πλουσιότεροι εγκαταλείπουν τις κεντρικές συνοικίες στην υποβάθμιση ταχύτερα, αν εισβάλουν σε αυτές φτωχότεροι πληθυσμοί ή και φυλετικές μειονότητες. Σύμφωνα με την ανάλυση

Το μοντέλο των ομόκεντρων κύκλων έχει δεχτεί κριτικές και τροποποιήσεις. Ο Hoyt (1937) έχει προτείνει ένα *τομεακό* μοντέλο αστικής ανάπτυξης και οι Harris & Ullman (1959) ένα *πολυκεντρικό* μοντέλο αστικής διάρθρωσης. Η Λίλα Λεοντίδου κάνει λόγο για την περίπτωση της Αθήνας μέχρι τη δεκαετία του 1970 για το «αντίστροφο μοντέλο του Burgess», σύμφωνα με το οποίο τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα βρίσκονται στην περιφέρεια της πόλης και τα ευπορότερα στις κεντρικές αστικές περιοχές.¹⁰

Τάσεις χωρικού διαχωρισμού:

1) Προαστιοποίηση

Το φαινόμενο της προαστιοποίησης αρχικά εμφανίζεται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα στις Η.Π.Α και στη Βρετανία. Η μαζική οικιστική ανάπτυξη στις εξωτερικές ζώνες των πόλεων πραγματοποιείται μετά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο. Μια ποικιλία οικονομικών, κατασκευαστικών, πολιτικών, πολιτισμικών παραγόντων οδήγησε στη δημιουργία προαστιακών οικισμών για τη μεσοαστική και ανώτερη αστική –αρχικά λευκή– τάξη. Το μεταπολεμικό φαινόμενο της προαστιοποίησης αποτελεί ένα ριζικό μετασχηματισμό του χώρου –όχι μόνο του αστικού–, του χρόνου, της εμπειρίας των ατόμων στην καθημερινή τους ζωή και στο φαντασιακό τους. Προαστιακοί οικισμοί, κατασκευή οδικών και σιδηροδρομικών αξόνων, υποδομές ηλεκτροδότησης και υδροδότησης στις νέες περιοχές, κυκλοφοριακοί κόμβοι σύνδεσης των πόλεων με τις

του Hoyt (1937) η έξοδος των αστών προς τα προάστια, που αργότερα έμελλε να γενικευθεί και για άλλα κοινωνικά στρώματα, συνοδεύεται από μια διαδικασία καθοδικής διύλισης ή φιλτραρίσματος προς τα κάτω (filtering-down process) του οικιστικού αποθέματος από τις πλουσιότερες προς τις φτωχότερες ομάδες του πληθυσμού. Οι κατοικίες μένουν κενές στο κέντρο της πόλης και ιδιαίτερα στη “μεταβατική” ζώνη της, καθώς οι αστοί μετακινούνται προς τα προάστια και μαζί τους γειτονιές ολόκληρες “φιλτράρονται” προς τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα».

¹⁰ Λ. Λεοντίδου, *Αγεωγράφος χώρα: Ελληνικά είδωλα στις επιστημολογικές διαδρομές της Ευρωπαϊκής Γεωγραφίας*, ό.π., σ. 222. Υποστηρίζει η Λεοντίδου ότι η διαμόρφωση της κοινωνικής γεωγραφίας της Αθήνας από την εποχή του μεσοπολέμου μέχρι τη δεκαετία του 1970 παρουσιάζει μια αντίστροφη σχέση κέντρου και περιφέρειας από αυτή του ομόκεντρου μοντέλου του Burgess. Όπως αναφέρει «η αντίθεση κέντρου/περιφέρειας αντανακλάται στο χώρο της πόλης, στη χωροθέτηση της λαϊκής κατοικίας: η πλειονότητα των φτωχών των μεσογειακών πόλεων ζει ακόμα στην περιφέρεια, στις “φτωχογειτονιές της ελπίδας”. Εδώ οι ουσιαστικές διαφορές της μεσογειακής από την αγγλο-αμερικάνικη πόλη αναδεικνύονται μέσα σε ένα μετα-θετικιστικό συγκριτικό θεωρητικό σχήμα που τονίζει την κοινωνικο-οικονομική αναδιάρθρωση και κριτικάρει την αγγλο-κεντρική θετικιστική σχολή (Leontíδου 1990). Παρατηρούμε την ομοκεντρο-τομεακή διάρθρωση της Αθήνας, αλλά και την αντιστροφή του μοντέλου του Burgess, που διαπίστωσαν οι ερευνητές για τις τριτοκοσμικές πόλεις. Στη Μεσόγειο μέχρι τη δεκαετία του 1970, όπως στην Αφρική, την Ασία και τη Λατινική Αμερική, η φτώχεια δεν εντοπίζεται στο κέντρο αλλά στην περιφέρεια των μεγαλουπόλεων, όπου ξεπηδούν παραγκουπόλεις και αυθαίρετοι οικισμοί για τη στέγαση του μεγαλύτερου τμήματος του αστικού πληθυσμού. Οι παράγκες, πέρα από τη φτώχεια, συμβολίζουν την ίδια τη διαμαρτυρία. Αντιπροσωπεύουν λαϊκά κοινωνικά κινήματα που απαιτούν έμπρακτα μια θέση στο σύστημα κατανομής της γης και κατοικίας, αλλά ακόμα ευρύτερα μια θέση στην αστική ζωή και το πολιτικό σύστημα».

νέες προαστιακές περιοχές και των πόλεων μεταξύ τους, το συνεχώς αυξανόμενο επίπεδο απόκτησης και χρήσης αυτοκινήτου και εμπορικά κέντρα συνιστούν χαρακτηριστικά της προαστιακής συνθήκης.

Οι προσεγγίσεις που επιχειρούν να αναλύσουν την ανάπτυξη των προαστίων και την προαστιακή ζωή διαφέρουν μεταξύ τους. Οι νεοκλασικές οικονομικές προσεγγίσεις του φαινομένου της προαστιοποίησης ερμηνεύουν την ανάπτυξη των προαστιακών οικισμών και τη μετακίνηση αστικών πληθυσμών σε αυτούς μέσα από το σχήμα της προσφοράς και της ζήτησης. Η προσφορά, δηλαδή, προαστιακών οικιστικών συγκροτημάτων συναντήθηκε με τη ζήτηση κατοικίας σε ένα νέο περιβάλλον και σε νέου τύπου οικίες.

Οι μαρξιστικές προσεγγίσεις συνδέουν την ανάπτυξη των προαστίων με τη συσσώρευση του κεφαλαίου. Πιο συγκεκριμένα, ο David Harvey κάνει λόγο για το «δεύτερο κύκλωμα» του κεφαλαίου αναφερόμενος στις επενδύσεις των κτηματομεσιτικών και κατασκευαστικών εταιρειών για την οικιστική δόμηση σε προαστιακές περιοχές.¹¹ Μετά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο, η οικονομική ανάπτυξη που σημειώθηκε επέφερε προβλήματα υπερσυσσώρευσης του κεφαλαίου. Μια λύση στο πρόβλημα της υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου ήταν η επένδυση στη γη και στον κατασκευαστικό τομέα. Η λύση αυτή της διοχέτευσης συσσωρευμένου κεφαλαίου στην κατασκευή προαστιακών οικισμών ευνοήθηκε και από το ίδιο το κράτος με την προσφορά επενδυτικών κινήτρων. Η κατοίκηση στους προαστιακούς οικισμούς για την ανώτερη αστική τάξη και τα ανώτερα μεσαία στρώματα αποτέλεσε ένα βασικό τρόπο διαμόρφωσης της αίσθησης της κοινωνικο-ταξικής ομοιογένειας και της ενδοταξικής αλληλεγγύης.

¹¹ M. Savage – A. Warde, *Αστική κοινωνιολογία, καπιταλισμός και νεωτερικότητα*, μετ. Ι. Μπιμπλή, εισ.-επιμ. Ι. Ψημμένος, Παπαζήσης, Αθήνα 2005, σ. 96-7. Οι Savage και Warde αναφέρουν ότι «στο μεταγενέστερο έργο του ο Harvey (1977, 1982) ανέπτυξε την ανάλυσή του για τον ακριβή ρόλο της γης στη συσσώρευση κεφαλαίου εξετάζοντας τα τρία “κύκλωμα” κεφαλαίου. Το αρχικό κύκλωμα που είναι η παραγωγή αγαθών στην κατασκευαστική βιομηχανία- είναι αυτό στο οποίο δίνει μεγαλύτερη σημασία ο Marx. Ο Harvey τόνισε το πώς η συσσώρευση κέρδους από την εκμετάλλευση της εργασίας μέσα στις καπιταλιστικές επιχειρήσεις παρουσιάζει σοβαρές αντιθέσεις, ιδιαίτερα όταν τα αγαθά υπερ-παράγονται χωρίς να υπάρχουν αρκετά χρήματα μέσα στην οικονομία για να αγοραστούν. Σαν αποτέλεσμα αυτού, τα κέρδη μπορεί να μειωθούν και το κεφάλαιο να παραμείνει αχρησιμοποίητο. Είναι αυτή η κρίση της “υπερ-συσσώρευσης” που προκαλεί τη στροφή του κεφαλαίου προς το “δεύτερο κύκλωμα” – όπου το κεφάλαιο είναι σταθερό μέσα στο κατασκευασμένο περιβάλλον. Τα χρήματα μετακινούνται από το αρχικό στο δεύτερο κύκλωμα –εφόσον υπάρχει ένα πλαίσιο στήριξης γι’ αυτή τη μεταφορά, όπως όταν το κράτος ενθαρρύνει μια τέτοια επένδυση. Το τριτογενές κύκλωμα κεφαλαίου συμπεριλαμβάνει την επιστημονική γνώση και τις δαπάνες για την αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού. Οι δαπάνες σε αυτό το κύκλωμα είναι συχνά το αποτέλεσμα κοινωνικού αγώνα παρά μια άμεση ευκαιρία για το κεφάλαιο να βρει νέες οδούς συσσώρευσης».

Οι βεμπεριανές προσεγγίσεις του φαινομένου της προαστιοποίησης στρέφουν την προσοχή τους στην αγορά της κατοικίας. Οι κάτοικοι των προαστίων είναι μεσοαστοί ιδιοκτήτες των οικιών τους, όπου ζουν σε πυρηνικές οικογένειες. Πρόκειται για ανθρώπους που εισοδηματικά βρίσκονται στο ίδιο περίπου επίπεδο και συνήθως βρίσκονται σε παρόμοιο στάδιο της ζωής τους. Οι βεμπεριανές προσεγγίσεις δεν συνδέουν άμεσα την ζήτηση της κατοικίας με την ταξική θέση, καθώς αναδεικνύουν κι άλλους παράγοντες που μπορεί να επηρεάζουν την ζήτηση στην αγορά προαστιακής κατοικίας. Τέτοιοι παράγοντες μπορεί να είναι η μεταβίβαση κληρονομιάς, η αξιοποίηση μιας άλλης έγγειας περιουσίας («κεφαλαιακά οφέλη από τη στέγαση») ή/και το συνολικό εισόδημα των μελών μιας οικογένειας. Αυτοί οι παράγοντες ενδέχεται να προσφέρουν παρόμοιες καταστάσεις στέγασης σε παρόμοιες περιοχές σε άτομα με διαφορετικούς τύπους απασχόλησης. Αυτό το επιχείρημα, κατά τους βεμπεριανής κατεύθυνσης αναλυτές, μπορεί να υποστηρίξει την αμφισβήτηση της άμεσης σύνδεσης μεταξύ αγοράς εργασίας, δηλαδή της θέσης στην απασχόληση, και της αγοράς κατοικίας, δηλαδή τη θέση στην κατοικία.

Όμως, όπως επισημαίνουν οι Mike Savage και Alan Warde στο έργο τους *Αστική κοινωνιολογία, καπιταλισμός και νεωτερικότητα* «οι κατανομές στέγασης και οι κατανομές απασχόλησης συχνά συμπίπτουν και ενισχύουν η μια την άλλη». Αυτό σημαίνει ότι η θέση κάποιου στη δομή της απασχόλησης και το εισόδημά του είναι ο καθοριστικότερος παράγοντας τις περισσότερες φορές για τον τύπο κατοικίας και την οικιστική περιοχή. Και συνάμα, η κατάσταση της στέγασης κάποιου επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό τη θέση του στην αγορά εργασίας και την πρόσβασή του σε βασικές υπηρεσίες.

Ο Badcock στο έργο του *Άδικα δομημένες πόλεις* [“Unfairly structured cities”] υποστηρίζει κι αυτός την προτεραιότητα και την καθοριστικότητα της θέσης στην αγορά εργασίας για τη ζήτηση στέγασης. Για τον Badcock, η πρόσβαση στη στέγαση καθορίζεται από τα οικονομικά αποθέματα ενός νοικοκυριού, κι αυτά τα αποθέματα κυρίως καθορίζονται από τα εισοδήματα που προέρχονται από την εργασία. Ένας δευτερεύων μηχανισμός κατανομής αποθεμάτων είναι οι κρατικοί και αστικοί θεσμοί, όπως το σύστημα μεταφοράς, το εκπαιδευτικό σύστημα, οι δημόσιες υποδομές. Η άνιση γεωγραφικά κατανομή των υπηρεσιών που παρέχουν οι θεσμοί αυτοί, όπως τα μέσα μαζικής μεταφοράς, οι παροχές εκπαίδευσης, οι δημόσιες υπηρεσίες, συμβάλλει στην άνιση κατανομή πόρων και ευκαιριών ζωής. Όπως υποστηρίζει ο Badcock «η

αστική γη και οι αγορές κατοικιών λειτουργούν υπέρ της ενίσχυσης και του συνδυασμού ανισοτήτων, που προκύπτουν αρχικά από την αγορά εργασίας».

Οι φεμινιστικές προσεγγίσεις του φαινομένου της προαστιοποίησης έστρεψαν τον αναλυτικό τους ενδιαφέρον στη θέση των γυναικών που διαβιούσαν σε προαστιακούς οικισμούς, στον καταμερισμό της οικιακής εργασίας και στις ευκαιρίες για επαγγελματική απασχόληση. Αυτό που παρατηρήθηκε ήταν ότι και στους προαστιακούς οικισμούς η ανισότητα των δύο φύλων αναπαράγεται και πολλές φορές εντείνεται, καθώς οι παντρεμένες γυναίκες-μητέρες περιορίζονται στα οικιακά καθήκοντα και στα όρια του προαστίου. Η χωρική απόσταση από τα κέντρα της πόλης και την αγορά εργασίας επιτείνει τον περιορισμό των ευκαιριών επαγγελματικής απασχόλησης για τις γυναίκες, αλλά και των ευκαιριών ανάπτυξης κοινωνικών επαφών. Επίσης, παρατηρήθηκε ότι την περίοδο του μεσοπολέμου, όπου η απασχόληση οικιακών εργατών ως υπηρετικό προσωπικό είχε γίνει πια ασύμφορη για τα ανώτερα μεσαία και μεσαία στρώματα της αστικής τάξης, ο όγκος της οικιακής εργασίας αυξήθηκε για τις γυναίκες αυτών των οικογενειών. Η μαζική διαφημιστική προώθηση των νέων μέσων οικιακής τεχνολογίας, εκείνη την περίοδο, όχι μόνο δεν φαίνεται να μείωσε τον όγκο της οικιακής εργασίας αλλά να τον αύξησε.

2) Συγκέντρωση της αστικής τάξης

Μια σύγχρονη τάση μετακίνησης των μεσαίων τάξεων στα αστικά κέντρα έχει παρατηρηθεί από τη δεκαετία του 1970 μέχρι και σήμερα. Η συγκέντρωση τμημάτων της ανώτερης μεσαίας και μεσαίας αστικής τάξης σε κεντρικές περιοχές των πόλεων συνδέεται με αλλαγές στον ίδιο τον αστικό χώρο, στη σύνθεση του πληθυσμού που κατοικεί στις περιοχές αυτές, στη δομή της απασχόλησης, στην κρατική πολιτική, στα μοντέλα αστικής ανάπτυξης, στην επενδυτική κινητικότητα του κτηματομεσιτικού και κατασκευαστικού τομέα, στην κινητικότητα του διεθνοποιημένου κεφαλαίου και στη φιλοαστική (urban friendly) κουλτούρα των μίντια και των λεγόμενων «νεοαστών».

Οι Savage και Warde κάνουν λόγο για την συνύπαρξη τεσσάρων διαδικασιών, που χαρακτηρίζουν την συγκέντρωση τμημάτων της αστικής τάξης στις κεντρικές περιοχές των πόλεων. Η πρώτη διαδικασία είναι η λεγόμενη «gentrification», όρος που έχει αποδοθεί στα ελληνικά ως «εξευγενισμός». Πρόκειται για μια διαδικασία αλλαγής της σύνθεσης του πληθυσμού μιας αστικής περιοχής, όπου συνήθως κατοικούσαν χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα ή/και άτομα της εργατικής τάξης, τη

θέση των οποίων παίρνουν άτομα των μεσαίων και ανώτερων μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων. Η πληθυσμιακή αυτή αλλαγή γίνεται μέσω της αύξησης των ενοικίων, της αλλαγής των χρήσεων και των λειτουργιών που υπήρχαν παλιότερα (π.χ.: συνεργεία, μικρά καταστήματα, μικρές βιοτεχνίες αντικαθίστανται από κέντρα διασκέδασης, γκαλερί, μουσικές σκηνές, μουσεία, εμπορικά καταστήματα κ.λπ.), την κατασκευή νέων οικιστικών συγκροτημάτων ή/και την ανακαίνιση παλαιών κτηρίων ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής αξίας (π.χ.: νεοκλασικά, για την περίπτωση της Αθήνας), και πολλές φορές με άτυπες μορφές άσκησης πίεσης στους παλιότερους κατοίκους της περιοχής (π.χ.: εκβιασμοί και απειλές από συμμορίες που δρουν για λογαριασμό εργολαβικών και κτηματομεσιτικών συμφερόντων).

Η δεύτερη διαδικασία αφορά τις αστικές αναπλάσεις συγκεκριμένων αστικών περιοχών. Οι αναπλάσεις αυτές έχουν να κάνουν με αισθητικές επεμβάσεις στις προσόψεις κτηρίων, σε παρεμβάσεις στους δημόσιους χώρους, όπως πλατείες, κατασκευή πεζόδρομων ζωνών, ρυθμίσεις των συστημάτων μεταφοράς, αλλαγές στον εξοπλισμό του αστικού δημόσιου χώρου, όπως σύστημα φωτισμού και σύστημα ηλεκτρονικής παρακολούθησης (κάμερες). Οι αισθητικές και λειτουργικές τροποποιήσεις του αστικού χώρου συνοδεύονται και από την ανάπτυξη νέων λειτουργιών-χρήσεων (μουσεία, γκαλερί, εστιατορίων, μπαρ, εμπορικών καταστημάτων κ.λπ.) και υποδομών (εκθεσιακά και συνεδριακά κέντρα, αθλητικές εγκαταστάσεις κ.λπ.). Αυτές οι παρεμβάσεις συνοδεύονται συνήθως και από ένα διαφημιστικό λόγο, ο οποίος επιχειρεί να αναδείξει την τοπική ιδιαιτερότητα και την ιστορική μοναδικότητα της συγκεκριμένης πόλης στο πλαίσιο του παγκόσμιου ανταγωνισμού μεταξύ των πόλεων. Έχουμε να κάνουμε με την ανάπτυξη μιας διαφημιστικής προώθησης του τόπου (place marketing), η οποία επιδιώκει να προσελκύσει διεθνείς επενδύσεις, τουριστικό ενδιαφέρον και διεθνή γεγονότα και εκδηλώσεις (φεστιβάλ, συνέδρια, αθλητικές διοργανώσεις).¹²

¹² Α.Λεοντίδου, *Αγεωγράφητος χώρα: Ελληνικά είδωλα στις επιστημολογικές διαδρομές της ευρωπαϊκής Γεωγραφίας*, όπ.π., σελ.270-4. Η Λεοντίδου συζητά την προσπάθεια των μεσογειακών πόλεων να ανταγωνιστούν άλλες επιχειρηματικές πόλεις. Κατά τη Λεοντίδου «η μεσογειακή Ευρώπη γλιστρά πολύ πιο εύκολα προς τις νεοφιλελεύθερες τάσεις προβολής του τόπου (Place marketing), αστικής διαφήμισης (urban boosterism) και επιδίωξης της ορατότητας, που επιβάλλει σήμερα ο αστικός ανταγωνισμός». Η Λεοντίδου εντάσσει την «επιχειρηματική πόλη» στην φάση της επανααστικοποίησης, «στο στάδιο εξευγενισμού των κέντρων των πόλεων, τα οποία αναβαθμίζονται και αλλάζουν χρήσεις.[...] οι πόλεις ανανεώνουν τους ιστούς των κέντρων τους, “ανακυκλώνουν” βιομηχανικά κτίρια, καπναποθήκες και ναυπηγεία, επαναχρησιμοποιούν με νέες χρήσεις τις προκυμαίες, τα λιμάνια και τις παραποτάμιες ζώνες. Τώρα οι πόλεις της Μεσογειακής Ευρώπης βρίσκονται στο προσκήνιο του αστικού ανταγωνισμού. Ανταγωνιζόμενες με άλλες επιχειρηματικές πόλεις διεκδικούν το επιχειρηματικό ενδιαφέρον μέσω της προσέλκυσης του διεθνούς τουρισμού. Η επιδίωξη της

Η τρίτη διαδικασία σχετίζεται με το επενδυτικό ενδιαφέρον του κτηματομεσιτικού τομέα για τα αστικά κέντρα και την έντονη κινητικότητα της κατασκευαστικής βιομηχανίας στις κεντρικές περιοχές των πόλεων. Η εξαγορά φθηνών κομματιών αστικής γης και παλαιών κτηρίων και η μετέπειτα πώλησή τους σε υψηλότερες τιμές ή/και η κατασκευή νέου κτηριακού αποθέματος, το οποίο αργότερα πωλείται ή/και μέσω της εκμίσθωσης συνιστά προϊόν εμπορικής εκμετάλλευσης, αποτελούν στρατηγικές κινήσεις διαχείρισης και παραγωγής του αστικού χώρου και επιλογές κερδοφορίας, και πολλές φορές με όρους κερδοσκοπίας (π.χ.: παραχωρήσεις δημόσιας γης ή δημόσιου κτηριακού αποθέματος σε ιδιώτες με ευνοϊκές ρυθμίσεις).

Η τέταρτη διαδικασία αφορά την ανάπτυξη μιας κοινής κουλτούρας και τρόπου ζωής με επίκεντρο την αναφορά στον αστικό χώρο. Ο αστικός χώρος μπορεί να συγκεντρώνει σε συγκεκριμένες του ζώνες εμπορικές και ψυχαγωγικές χρήσεις, οι οποίες υποστηρίζουν τις καταναλωτικές προτιμήσεις των νέων κατοίκων του. Την ίδια στιγμή ο ίδιος ο αστικός χώρος γίνεται αντικείμενο κατανάλωσης, με την έννοια ότι διάφοροι λόγοι (μέσα μαζικής ενημέρωσης και επικοινωνίας, διαφήμιση κ.λπ.) αποδίδουν στον αστικό χώρο ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, η προσοικειώση των οποίων μέσω της χρήσης-κατανάλωσης του χώρου συγκροτεί όψεις της ταυτότητας των υποκειμένων.

Ενδεικτικό παράδειγμα αυτής της περίπτωσης μετακίνησης και συγκέντρωσης τμημάτων της αστικής τάξης στο κεντρικό τμήμα μιας πόλης είναι η μελέτη της Sharon Zukin για την περιοχή του Μανχάταν στη Νέα Υόρκη κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970. Η Zukin αναδεικνύει το πώς η αλλαγή της φυσιογνωμίας του αστικού χώρου, η αλλαγή της πληθυσμιακής σύνθεσης, η αλλαγή των οικονομικών λειτουργιών και των πολιτισμικών χρήσεων και χαρακτηριστικών μιας κεντρικής

κεντρικότητας, ο τονισμός της τοπικής ιδιαιτερότητας με την “ανακάλυψη της παράδοσης”, επαναφέρει στο προσκήνιο τη μνήμη, αν όχι την ιστορία. Η επιχειρηματική πόλη όμως είναι προσκολλημένη στο σήμερα, στην προσέλευση διεθνών γεγονότων, εφήμερων ή μονιμότερων, ως στρατηγική με την οποία διεκδικεί την ορατότητά της διαφημίζοντας την ιδιαιτερότητα του τοπίου της, αλλά και δημιουργώντας νέα περιβάλλοντα παιχνιδιάρικα και εμπορεύσιμα. Η ορατότητα λοιπόν και η κεντρικότητα αναβαθμίζονται σε κύριους στόχους αστικής ρύθμισης ή διαχείρισης». Η επιχειρηματική πόλη, για τη Λεοντίδου, «καλλιεργεί τον καλλωπισμό, τη μορφολογική επεξεργασία και την προστασία των παραδοσιακών συνόλων, που προάγει ο μεταμοντερνισμός στη θέση της αλλοτινής οικιστικής μεταρρυθμίσεως των πολεοδόμων του μοντερνισμού. Ο στρατηγικός σχεδιασμός δίνει τη θέση του στην αρχιτεκτονική σύνθεση για σημειακές παρεμβάσεις». Η Λεοντίδου κάνει, επίσης, λόγο για την υποχώρηση του κράτους πρόνοιας και την ανάδυση της επιχειρηματικής πόλης, η οποία μέσω μεικτών, δημοσίου και ιδιωτικού, αναπτυξιακών σχημάτων, «επιχειρεί να “πουληθεί” σε μια διεθνή αγορά, να διαφημιστεί στο στίβο του marketing της νεοφιλελεύθερης Ευρώπης σαν προϊόν με κάποιες ιδιαιτερότητες, σαν μοναδικός τόπος».

αστικής περιοχής μπορεί να εξηγηθεί μέσω της σύνδεσης των κεφαλαιακών επενδύσεων, της κρατικής αστικής πολιτικής και των πολιτισμικών παραγόντων. Πιο συγκεκριμένα, η Zukin στο έργο της *Loft Living* (1988) μελέτησε το πώς μια συγκεκριμένη περιοχή στο Μανχάταν από περιοχή βιομηχανικής δραστηριότητας μετατράπηκε σε χώρο που φιλοξένησε μια κοινότητα μποέμ καλλιτεχνών. Επρόκειτο για μια περιοχή, η οποία στο παρελθόν φιλοξενούσε βιομηχανίες ρούχων. Με την αποβιομηχάνιση της περιοχής, άρχισαν να συγκεντρώνονται μποέμ καλλιτέχνες, οι οποίοι λόγω αισθητικού γούστου και προτίμησης για ανακαινισμένα βιομηχανικά οικήματα και λόγω του αρχικά χαμηλού κόστους αγοράς αυτών των χώρων μετέτρεψαν τους ορόφους των εργοστασίων σε κατοικήσιμες σοφίτες. Σταδιακά η περιοχή άρχισε να αλλάζει φυσιογνωμία καθώς άνοιξαν γκαλερί ζωγραφικής και καταστήματα που ανταποκρινόταν στις καταναλωτικές και αισθητικές προτιμήσεις των καλλιτεχνών. Αυτή η διαδικασία αλλαγής της περιοχής τράβηξε το ενδιαφέρον των κτηματομεσιτικών και κατασκευαστικών εταιρειών, οι οποίες άρχισαν να αγοράζουν σχετικά φθηνά κτήρια και να τα μετατρέπουν σε κατοικήσιμους χώρους, τους οποίους θα πωλούσαν σε νέους υποψήφιους κατοίκους της ανώτερης μεσαίας τάξης. Οι έγχειες αξίες αυξήθηκαν και απείλησαν ως ένα βαθμό την καλλιτεχνική κοινότητα. Το Συμβούλιο της πόλης της Νέα Υόρκης ανακήρυξε την περιοχή σε περιοχή καλλιτεχνών, προκειμένου να διασώσει την καλλιτεχνική κοινότητα, η οποία και αποτελούσε τον πόλο έλξης των επισκεπτών. Η περιοχή, όμως, με την ένταση της επενδυτικής δραστηριότητας, τη δημιουργία νέων εμπορικών καταστημάτων και την αύξηση του ενδιαφέροντος των νέων αστών κατοίκων άλλαξε φυσιογνωμία και λειτουργίες μέσα σε χρονικό διάστημα λιγότερο από είκοσι χρόνια.¹³

Ένα ακόμη παράδειγμα «αστικού εξευγενισμού» είναι αυτό που εξετάζει ο Zimmerman για την πόλη του Milwaukee. Ο Zimmerman στο άρθρο του με τίτλο «From brew town to cool town: Neoliberalism and the creative city development strategy in Milwaukee» συζητά τον μετασχηματισμό του κεντρικού τμήματος της πόλης του Milwaukee στο πρότυπο της «δημιουργικής πόλης» του Richard Florida. Από το 2001, οι τοπικές ελίτ και οι τοπικές αρχές υιοθέτησαν τη συνταγή αστικής ανάκαμψης του Florida. Ο Florida, γκουρού της περιφερειακής οικονομικής ανάπτυξης, υποστηρίζει ότι η αστική «αναγέννηση» και η οικονομική ανάπτυξη μιας αστικής περιοχής μπορεί να γίνει με τον μετασχηματισμό του αστικού χώρου, των

¹³ M. Savage – A. Warde, *Αστική κοινωνιολογία, καπιταλισμός και νεωτερικότητα*, ό.π., σ. 154-5.

χρήσεων και λειτουργιών του αλλά και της εικόνας της πόλης με τέτοιο τρόπο ώστε να καταστεί ελκυστικός πόλος για τα μέλη της λεγόμενης «δημιουργικής τάξης». Με τον όρο «δημιουργική τάξη» ο Florida αναφέρεται σε επιστήμονες, καθηγητές πανεπιστημίου, ποιητές, μυθιστοριογράφους, διασκεδαστές, διαμορφωτές της κοινής γνώμης, σχεδιαστές, αρχιτέκτονες και σε άτομα που απασχολούνται σε βιομηχανίες έντασης της γνώσης, όπως χρηματοπιστωτικές εταιρείες, επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας, ασφαλιστικές εταιρείες και εταιρείες του ιατρικού τομέα. Κατά τον Florida, τα μέλη της δημιουργικής τάξης χαρακτηρίζονται από την έντονη δημιουργικότητα και την καινοτομία τους σε εργασιακό επίπεδο και από την επιθυμία τους για κινητικότητα, ποικιλία εμπειριών και για ευκαιρίες συνάντησης με το διαφορετικό, το καινούριο στην καθημερινή τους ζωή. Η παρουσία της δημιουργικής τάξης φέρνει, κατά τον Florida, οικονομική ανάκαμψη, καθώς λειτουργεί ως πόλος έλξης νέων επενδύσεων και οικονομικής δραστηριότητας.

Στόχος, λοιπόν, των τοπικών οικονομικών ελίτ και της τοπικής διοίκησης ήταν η αναδιάρθρωση της κεντρικής αστικής περιοχής με τέτοιο τρόπο ώστε να ανταποκρίνεται πια η πόλη στις καταναλωτικές προτιμήσεις των νέων επαγγελματιών και στις πολιτισμικές τους πρακτικές. Νέα μουσεία, πεζοδρομήσεις, περιοχές νυχτερινής διασκέδασης, αισθητικές παρεμβάσεις στις προσόψεις των κτηρίων, ανακαίνιση παλιών βιομηχανικών κτηρίων και μετατροπή τους σε κατοικήσιμα lofts, κατασκευή 3000 νέων οικιστικών συνόλων με τη μορφή των condominiums, όλα αυτά αποτέλεσαν στοιχεία του νέου αστικού τοπίου. Οι αξίες των ακινήτων αυξήθηκαν με αποτέλεσμα αφενός την κερδοφορία των κτηματομεσιτικών και κατασκευαστικών εταιρειών κι αφετέρου τον εκτοπισμό νοικοκυριών των εργατικών στρωμάτων. Η αστική αυτή αναδιάρθρωση του χώρου, η οποία συνοδεύτηκε κι από μια διαφημιστική εκστρατεία ανανέωσης και προβολής μιας νέας αναζωογονημένης εικόνας για το «Νέο Μιλγουόκι», είχε ως στόχο την προσέλκυση των νέων επαγγελματιών. Οι συνέπειες αυτής της αναδιάρθρωσης είχε ως αποτέλεσμα την απώλεια αρκετών θέσεων εργασίας και την ένταση των κοινωνικών και γεωγραφικών ανισοτήτων, μεταξύ μιας ευημερούσας τοπικής ελίτ των κτηματομεσιτικών, κατασκευαστικών επιχειρήσεων κυρίως, και των μεταναστευτικών, εργατικών και φτωχότερων κοινωνικών στρωμάτων.¹⁴

¹⁴ Βλ. J.Zimmerman, «From brew town to cool town: Neoliberalism and the creative city development strategy in Milwaukee», *Cities*, Elsevier, 2008.

Ένα παράδειγμα συγκέντρωσης τμημάτων της αστικής τάξης σε κεντρική αστική περιοχή και ο σταδιακός κοινωνικός, οικονομικός, ταξικός και πολιτισμικός της μετασχηματισμός αφορά την περιοχή του Γκαζιού και του Κεραμεικού στην πόλη της Αθήνας. Στο κείμενο του με τίτλο «Ένα κενό στην πόλη» ο Κώστας Γιαννακόπουλος παρουσιάζει μέρος της εθνογραφικής του έρευνας στην περιοχή αυτή, η οποία τα τελευταία χρόνια βρίσκεται υπό μια διαδικασία «αστικού εξευγενισμού». Συγκεκριμένα ο Γιαννακόπουλος διερευνά τους τρόπους με τους οποίους οι νέοι μεσοαστοί κάτοικοι της περιοχής συγκροτούν «ένα χωρικό εαυτό μέσω μιας ιεραρχικής οριοθέτησής τους απέναντι στον Άλλον στο χώρο και πώς η διαφοροποίηση αυτή στηρίζεται σε κυρίαρχους τρόπους, καθεστώτα θέασης».¹⁵ Η μεταβατική αυτή φάση «αστικού εξευγενισμού» μαρτυρείται από την συνύπαρξη δραστηριοτήτων και λειτουργιών, που υπήρχαν από τα προηγούμενα χρόνια όπως συνεργεία, βαφεία, μηχανουργεία και οίκοι ανοχής, με νέες εμπορικές και πολιτισμικές υποδομές, όπως μπαρ, νεοταβέρνες, εστιατόρια, χώροι καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων, και από την συνύπαρξη παλιότερων κατοίκων, όπως λαϊκά στρώματα, μουσουλμάνοι από τη Δυτική Θράκη, μετανάστες από την Ασία και την Αλβανία αλλά και αστέγοι, με τους νέους μεσοαστούς κατοίκους, οι οποίοι κατοικούν σε ανακαινισμένα σπίτια και διαμερίσματα ή σε νεόδμητες πολυκατοικίες. Η συνύπαρξη αυτή δραστηριοτήτων και κοινωνικών ομάδων ως αποτέλεσμα μιας διαδικασίας σταδιακής αλλαγής της φυσιογνωμίας της συγκεκριμένης αστικής περιοχής, αναδεικνύει ως κεντρικό ζήτημα για τους μεσοαστούς νεοφερμένους κατοίκους τη συγκρότηση της ταυτότητάς τους και της διαφοράς ως προς τον Άλλο. Μια ταυτότητα και διαφορά αντίστοιχα ως προς την τάξη, την εθνότητα, τη σεξουαλικότητα, η οποία συγκροτείται μέσα από τις καθημερινές πρακτικές κατοίκησης του χώρου, τις κοινωνικές σχέσεις και μέσω της οργάνωσης και διαμόρφωσης του ίδιου του χώρου.

¹⁵ Κ. Γιαννακόπουλος, «Ένα κενό στην πόλη» στο: Κ. Γιαννακόπουλος – Γ. Γιαννιτσιώτης (εισ.-επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη: Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αλεξάνδρεια-Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα 2010, σ. 121-2.

3) Αστικοί θύλακες

Στη σύγχρονη αστική συνθήκη, αρκετά εκτεταμένο και με αυξητικές τάσεις εμφανίζεται το φαινόμενο του κερματισμού του αστικού χώρου σε θύλακες. Πρόκειται για περικλειστούς χώρους-ζώνες, οι οποίες φιλοξενούν στο εσωτερικό τους κατοικίες, οικιστικά συγκροτήματα, εμπορικά κέντρα, επαγγελματικούς χώρους κ.λπ. (είτε μεμονωμένη η κάθε λειτουργία ή/και με συνδυασμούς των παραπάνω λειτουργιών και των αντίστοιχων χώρων και κτηριακών εγκαταστάσεων). Αυτοί οι θύλακες διακρίνονται για την τάση τους να διαχωρίζονται από τον περιβάλλοντα χώρο τους. Η οριοθέτηση των χώρων μπορεί να γίνει με ποικίλους τρόπους και μέσα (φυσικά, τεχνητά-ηλεκτρονικά, αρχιτεκτονικά-πολεοδομικά). Κατά τον Razac, το σύνορο επιδιώκει να εγγράψει στο χώρο την πρόθεση για διαχωρισμό και περίληψη (inclusion).¹⁶ Επομένως, η πράξη της οριοθέτησης εγκαθιδρύει ένα διχοτομικό χωρικό σχήμα του εντός και του εκτός. Το εντός και το εκτός μπορεί να αφορούν τη χωροτακτική σχέση μεταξύ του προαστιακού συγκροτήματος και της πόλης, της περικλειστής κοινότητας και του περιβάλλοντος αστικού χώρου. Επίσης, η διάκριση μεταξύ εντός και εκτός αποκτά πάντα και συμβολικές διαστάσεις, με τη μορφή των αντιθέσεων μεταξύ καθαρού και βρώμικου, ευταξίας και αταξίας, ασφάλειας και επικινδυνότητας, οικείου και ανοίκειου, ταυτότητας και διαφοράς.

Οι διάφοροι περικλειστοί χώροι συμπεριλαμβάνουν ποικίλες μορφές που εκτείνονται από τις security zone κοινότητες μέχρι τις lifestyle κοινότητες. Σύμφωνα με τους Blakely και Snyder στο έργο τους με τίτλο *Fortress America: Gated Communities in the United States* (1997), οι περικλειστες κοινότητες διακρίνονται σε τρεις βασικές κατηγορίες: α) Lifestyle communities, β) Prestige communities, γ) Security Zone communities. Το φάσμα αυτών των περικλειστών οικισμών περιλαμβάνει επίσης τις περικλειστες αναπτύξεις σε κλίμακα πόλης (“gated towns”), τα “closed condominiums” (μικρότερης κλίμακας από τις περικλειστες κοινότητες οικιστικές αναπτύξεις), μέχρι και τους παραθεριστικούς οικισμούς με τη μορφή συγκροτημάτων κατοικιών.

Η ανάδυση τέτοιων –στις παραλλαγές τους– περικλειστών οικισμών και γενικότερα χώρων παρατηρείται έντονα στη βόρεια και λατινική Αμερική, στην νότια

¹⁶ Ο. Ραζάκ, *Πολιτική σημασία του συρματοπλέγματος*, μετ. Δ. Παπαδοκάκης, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 57. Ο Ραζάκ αναφερόμενος στο συρματοπλέγμα υποστηρίζει ότι «το συρματοπλέγμα είναι το στοιχείο ενός μηχανισμού αποκλεισμού και περίληψης (inclusion). Η λειτουργία του είναι πάντοτε να εντείνει την κατανομή μεταξύ του μέσα και του έξω, την οποία παράγει ένας δεδομένος μηχανισμός».

Αφρική και στην Ασία. Στον ευρωπαϊκό χώρο αυξημένος και ολοένα διευρυνόμενος αριθμός αυτών παρατηρείται στη Μεγάλη Βρετανία. Επίσης τέτοιου τύπου χώροι εμφανίζονται τα τελευταία χρόνια στη νότια Γαλλία, στην Ισπανία, στην Πορτογαλία, στην Τουρκία αλλά και στην Ελλάδα.

Οι λόγοι επιλογής κατοίκησης σε περικλειστές κοινότητες μπορούν να συνοψιστούν στους εξής: 1) ιδιωτικότητα και διάκριση, 2) αίσθηση της κοινότητας, 3) το κοινωνικό status και η ταυτότητα, 4) η ασφάλεια, 5) ο κοινωνικός έλεγχος και 6) υπηρεσίες και ανέσεις. Πιο συγκεκριμένα, η κατοίκηση σε περικλειστή κοινότητα συνεπάγεται σε μεγάλο βαθμό την ιδιώτευση ως τρόπο ζωής, καθώς απαλλάσσει το άτομο από την αναμέτρηση με την πυκνότητα των συμβάντων και των κοινωνικών επαφών, που χαρακτηρίζει τη μητροπολιτική ζωή. Οι κοινωνικές επαφές με τους εκτός-κοινότητας μπορούν να ελέγχονται με τη βούληση του κατοίκου της περικλειστής κοινότητας, καθώς η είσοδος ενός μη-κατοίκου της κοινότητας επιτρέπεται ουσιαστικά μετά από εντολή του κατοίκου. Εν τέλει, η οχύρωση που προσφέρει μια περικλειστή κοινότητα συνιστά έναν τρόπο διευθέτησης των σχέσεων με τους άλλους.

Η αίσθηση της κοινότητας μπορεί να καλλιεργηθεί στα όρια μιας περικλειστής κοινότητας μέσα από τις καθημερινές επαφές με άλλους-ομοίους, μέλη της κοινότητας καθώς και μέσω της αίσθησης του ελέγχου του χώρου, των υπηρεσιών και των υποδομών της κοινότητας από τους κατοίκους. Η οχυρωτική μορφή της κοινότητας και η συμφωνία μέσω της υπογραφής των συμβολαίων πάνω στα αποδεκτά πρότυπα συμπεριφοράς και χρήσης των υποδομών και των κοινόχρηστων χώρων της κοινότητας καλλιεργούν την αίσθηση ενός προβλέψιμου και σταθερού κοινωνικού περιβάλλοντος. Αυτή η αίσθηση σταθερότητας ή προβλεψιμότητας υποστηρίζει την αίσθηση της κοινότητας των ομοίων.

Η φανταστική εικόνα της κοινότητας των ομοίων συνεπάγεται πολλές μορφές και τη διαμόρφωση μιας κοινοτικής ομαδικής ταυτότητας των κατοίκων. Η ταυτότητα συγκροτείται πάντα με αναφορά τη μη-ταυτότητα, δηλαδή με τη διάκριση από τον άλλο/άλλους. Η διάκριση από τους Άλλους και η ταυτοποίηση των κατοίκων συνδέεται άμεσα με το κοινωνικό τους στάτους, το οποίο θεμελιώνεται στις αξίες της ιδιόκτητης περιουσίας τους, όπως βέβαια και στις ανέσεις-υπηρεσίες και τον τρόπο ζωής τους.

Το γεγονός ότι η πρόσβαση στις υποδομές και υπηρεσίες είναι ελεγχόμενη δημιουργεί την αίσθηση της αποκλειστικότητας και της ιδιαίτερης κοινωνικής θέσης

των δικαιούχων-ιδιοκτητών. Οι αναβαθμισμένες υπηρεσίες και υποδομές και οι πολυτελείς ανέσεις, ιδίως όσον αφορά τις lifestyle και τις prestige communities, ενισχύουν το κοινωνικό γόητρο των αποκλειστικών δικαιούχων.

Τα ζητήματα της ασφάλειας και του κοινωνικού ελέγχου είναι κεντρικά για την επιλογή κατοίκησης στις περικλειστές κοινότητες. Τα συστήματα ηλεκτρονικής παρακολούθησης, οι περιφράξεις, τα σημεία ελέγχου, οι περιπολίες των ατόμων των ιδιωτικών εταιρειών ασφάλειας συνιστούν τεχνικές υπεράσπισης της κοινότητας από το σημασιοδοτημένο εχθρικό και επικίνδυνο εξωτερικό περιβάλλον. Η αναπαράσταση της περικλειστής κοινότητας ως ασφαλούς νησίδας σε ένα κατά τα άλλα εχθρικό περίγυρο είναι κεντρική στο αστικό φαντασιακό πολλών από τους κατοίκους των περικλειστών κοινοτήτων.

Μια σειρά διανοητών στο πλαίσιο των αστικών σπουδών και όχι μόνο, όπως ο M.Davis (1990), P.Marcuse (2000), D.Harvey (1992), S.Zukin (1997), P.Virilio (2004), K.Worprole (1991), Z.Bauman (2003), M.Savage και A.Warde (1993), D.Stevenson (2003) συζητούν τις σύγχρονες τάσεις αστικού διαχωρισμού με βάση την τάξη, τη φυλή, την εθνοπολιτισμική ταυτότητα και τον τρόπο ζωής. Κάνουν λόγο για την εμφάνιση σαφώς διαχωρισμένων τόπων κατοικίας, εργασίας και κατανάλωσης. Χαρακτηριστικά ο Mike Davis κάνει λόγο για «πόλεις-οχυρά» που αποκτούν τη μορφή δύο τύπων θυλάκων: α) των κυψελών της ευημερίας και αφθονίας και β) των θυλάκων της φτώχειας και του τρόμου. Η D.Stevenson επισημαίνει την τάση του αστικού χώρου να μετασχηματίζεται από χώρος συνάντησης των διαφορετικών, των ξένων σε χώρο κερματισμένο σε «κυψέλες ομοιογένειας», όπου οι αναπάντεχες συναντήσεις με τους «άλλους» αποτρέπονται.¹⁷

Στη σύγχρονη συνθήκη, ο συνδυασμός του γεωγραφικού ανακαταμερισμού του διεθνοποιημένου κεφαλαίου και του περιορισμού του ρόλου του κράτους, ως κεντρικού διαχειριστή και ρυθμιστή, αποτυπώνεται και στην αναδιάρθρωση του χώρου. Η παραγωγή του αστικού χώρου αναλαμβάνεται σε μεγάλο πια βαθμό από τον ιδιωτικό τομέα σε τέτοιο βαθμό που οι κεφαλαιακές επενδύσεις να ορίζουν τους όρους και τις συνθήκες της παραγωγής, της εργασίας, της κατανάλωσης και της στέγασης, αλλά και των υποδομών. Από τη μεριά του το κράτος επιδιώκει να διαμορφώνει ένα όσο το δυνατόν πιο ευνοϊκό περιβάλλον για τις κεφαλαιακές επενδύσεις. Η συνθήκη αυτή αναδεικνύει και τον πρωταγωνιστικό ρόλο των τοπικών

¹⁷ D. Stevenson, *Πόλεις και αστικοί πολιτισμοί*, όπ.π., σ. 85.

δυνάμεων που περιλαμβάνουν από τις τοπικές ελίτ, την τοπική αυτοδιοίκηση, τις τοπικές οργανώσεις εργαζομένων και των κινημάτων πολιτών. Νέα, λοιπόν, μοντέλα αστικής διακυβέρνησης και εταιρικά σχήματα παραγωγής του αστικού χώρου εμφανίζονται. Οι περικλειστές κοινότητες συνιστούν αφενός παράγωγα χωρικά μορφώματα στην κατασκευή των οποίων επενδύονται κεφάλαια. Αφετέρου είναι παραδείγματα νέου τύπου διακυβέρνησης και διαχείρισης των ζητημάτων της παροχής των δημόσιων υποδομών και υπηρεσιών, αγαθών, της φορολογικής πολιτικής και του κοινωνικού ελέγχου (C.Shearing & P.Stenning 1983).

Επίσης, οι περικλειστές κοινότητες αποτελούν ένα παράδειγμα της χωρικής εγγραφής της νέας οργάνωσης της εργασίας και του νέου καταμερισμού του κεφαλαίου.¹⁸ Το παράδειγμα της παγκόσμιας-δυναδικής πόλης (“the global-dual city”) είναι προϊόν της παγκόσμιας οικονομικής αναδιάρθρωσης, η οποία σηματοδοτεί τη συγκρότηση μιας υπερεθνικής οικονομικής ελίτ, η οποία κατοικεί σε συγκεκριμένες τοποθεσίες των μεγάλων παγκόσμιων πόλεων (M.Harloe & S.S.Fainstein 1992, S.Sassen 1996, J.Friedman & W.Goetz 1982). Οι περικλειστές κοινότητες είναι πολλές φορές οικισμοί στέγασης αυτών των κοινωνικών στρωμάτων, τα οποία απολαμβάνουν βάσει της οικονομικής τους ισχύος πολυτελείς υποδομές, υπηρεσίες και ανέσεις στο εσωτερικό των κοινοτήτων τους. Την ίδια στιγμή τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα των χαμηλά αμειβόμενων βιομηχανικών εργατών, των εργαζομένων στις υπηρεσίες, των υποαπασχολούμενων και των ανέργων διαβιών σε συνοικίες των μητροπόλεων (φαβέλες, παραγκουπόλεις, γκέτο, υποβαθμισμένες μητροπολιτικές γειτονιές), οι οποίες στερούνται βασικών υπηρεσιών και υποδομών λόγω της περιστολής των δημόσιων δαπανών.

Οι περικλειστές κοινότητες –στις διάφορες παραλλαγές τους και στις διάφορες τοποθεσίες τους– συνιστούν μέρος της αναδιάταξης του αστικού χώρου και συνάμα συμβάλλουν σε μια νέα αστική γεωγραφία (C.Webster, G.Glasze, K.Frantz 2002). Η μοντέρνα πολεοδομική αντίληψη της πόλης ως συνόλου οργανωμένου με τις αρχές του zoning των αστικών, κοινωνικών λειτουργιών (κατοίκηση, εργασία, αναψυχή, κυκλοφορία) υποχωρεί μπροστά σε μια νέα κερματισμένη, διάχυτη και σποραδική χωρική μορφή. Αν, όπως επισημαίνει ο Σταύρος Σταυρίδης, «στην ουτοπία της πόλης των ζωνών το όραμα ενός κοινωνικού εξορθολογισμού κάλυπτε

¹⁸ Η παγκόσμια οικονομική αναδιάρθρωση έχει σημαίνει τη συγκέντρωση διευθυντικών και ελεγκτικών λειτουργιών σε παγκόσμιες πόλεις. Μια νέα ταξική δομή διαμορφώνεται με μια υπερεθνική ελίτ και ένα αυξανόμενο αριθμό ανέργων και επισφαλών και χαμηλόμισθων εργασιών στον τριτογενή τομέα.

την πραγματικότητα των ταξικών και πολιτισμικών διακρίσεων, η πόλη των θυλάκων αποτελεί την πιο επιθετική και φαινομενικά ασχεδίαστη χωρική ανάπτυξη τούτων των διακρίσεων».¹⁹

Οι περικλειστές κοινότητες είναι μέρος του μοντέλου της σύγχρονης πόλης, της μετάπολης, όπου χωρικές δομές που συγκεντρώνουν λειτουργίες στέγασης, αναψυχής και εργασίας αναδύονται ως αυτάρκειες, διακριτοί κόμβοι σε ένα διάχυτο αστικό δίκτυο ('splintering urbanism'- S.Graham & S.Marvin 2001). Το αστικό, το προαστιακό, το περιφερειακό τοπίο μετασχηματίζεται με τη δημιουργία τέτοιων κόμβων, οι οποίοι έχουν συνήθως τη μορφή οχυρωμένων, αυτοαναφορικών, κανονικοποιημένων επικρατειών. Ο Edward Soja κάνει λόγο για την ανάδυση ενός «μετα-μητροπολιτικού τοπίου» για να περιγράψει αυτή τη σύνθετη νέα αστική γεωγραφία, η οποία παίρνει τη μορφή «ενός αρχιπελάγους κανονικοποιημένων θυλάκων και οχυρωμένων χώρων, οι οποίοι εκούσια και ακούσια εμποδίζουν άτομα και κοινότητες σε ορατές και μη-ορατές νησίδες, που επιβλέπονται από αναδιοργανωμένες μορφές δημόσιας και ιδιωτικής ισχύος και εξουσίας».²⁰

Είτε με τη δημιουργία νέων αστικών κέντρων στις περιφέρειες των μεγάλων πόλεων ("edge cities")²¹ ή με την ανάδυση τέτοιων χώρων στο ήδη υπάρχον μητροπολιτικό χώρο αναδιοργανώνεται μια νέα αστική γεωγραφία, η οποία συνιστά μια χωρική εγγραφή των νέων τάσεων του διεθνοποιημένου κεφαλαίου, της νέας οργάνωσης της εργασίας, των νέων τεχνολογιών μεταφοράς, επικοινωνίας και πληροφόρησης, νέων τρόπων κατανάλωσης και αναψυχής (shopping malls) και των έντονων κοινωνικο-οικονομικών αντιθέσεων. Ένα κεντρικό χαρακτηριστικό της νέας αυτής υπό διαμόρφωση αστικής γεωγραφίας είναι ο κερματισμός του χώρου και η

¹⁹ Σ. Σταυρίδης, «Ελεύθερος χρόνος και εμπειρία του μητροπολιτικού δημόσιου χώρου» στο: Δ. Λεβεντάκος (επιμ.), *Εργασία, σχόλη, κουλτούρα*, Κέντρο Πολιτιστικών Μελετών- ΓΣΕΕ, Αθήνα 2005. Ο Σταυρίδης υποστηρίζει ότι «στα γκέτο των φτωχών, στις υποβαθμισμένες συνοικίες των μεγαλουπόλεων και τα εργατικά προάστια των μητροπόλεων, στις παραγκουπόλεις της Ασίας και της Λατινικής Αμερικής, άνθρωποι προσδιορίζονται και εκτοπίζονται εξαιτίας του ταυτοποιητικού εγκλεισμού τους σε περιοχές περιτοιχισμένες από κυριολεκτικά ή συμβολικά τείχη. Στις φαβέλες ή τα μητροπολιτικά γκέτο η οριοθέτηση του θυλάκου είναι τόσο ακραία που οι δυνάμεις της καταστολής επεμβαίνουν σαν να ενεργούν σε κατεχόμενα εδάφη (ή κάποτε σε εδάφη υπό ανακατάληψη). Οι πλούσιοι πάλι, όλο και περισσότερο κλεισμένοι στους δικούς τους αστικούς θυλάκους, είτε πρόκειται για συγκροτήματα κατοικίας με φυλασσόμενη περίμετρο, είτε πρόκειται για γειτονιές ολόκληρες (ακόμα και πόλεις στις ΗΠΑ) με διαρκή επιτήρηση, είτε πρόκειται για "ουρανοξύστες - οχυρά" επιχειρηματικών κέντρων, αναπαράγουν τη δική τους κοινωνική ταυτότητα επιβεβαιώνοντας με πολλαπλούς ελέγχους το δικαίωμα της συμμετοχής σ' αυτήν».

²⁰ E. Soja, *Postmetropolis: Critical studies of cities and regions*, Blackwell, Oxford 2000, σ. 299.

²¹ Η ανάπτυξη των "edge cities" (post-suburban spaces) γίνεται στην ή πέρα από την περιφέρεια των πόλεων. Πρόκειται για αυτάρκειες εργασιακού, καταναλωτικού, αναψυχής κόμβους, οι οποίοι βρίσκονται κοντά σε οδικούς και σιδηροδρομικούς άξονες ή αεροδρόμια (μη-τόποι).

τάση για οριοθέτηση, οχύρωση και διαχωρισμό, η οποία εντείνει τις κοινωνικές αντιθέσεις και υποστηρίζει και υποστηρίζεται από μια νέα κοινωνική ηθική της διάκρισης, του αποκλεισμού και της ιδιώτευσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Burgess E., *The growth of the city: An introduction to a research project*, 1925.
- Γιαννακόπουλος Κ., «Ένα κενό στην πόλη» στο: Κ. Γιαννακόπουλος – Γ. Γιαννιτσιώτης (εισ.-επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη: Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αλεξάνδρεια-Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα 2010.
- Γκούνης Κ., «Πόλη και Νεωτερικότητα: Η παράδοση κοινωνικής έρευνας της Σχολής του Σικάγο», στο Σ.Μ. Κονιόρδος (επιμ.), *Κοινωνική Σκέψη και νεωτερικότητα*, Gutenberg, Αθήνα 2010.
- Lefebvre H., *The production of space*, Blackwell, Oxford 1991.
- Λεοντίδου Λ., *Αγεωγράφητος χώρα: Ελληνικά είδωλα στις επιστημολογικές διαδρομές της Ευρωπαϊκής Γεωγραφίας*, 3^η έκδοση, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007.
- Ραζάκ Ο., *Πολιτική σημασία του συρματοπλέγματος*, μετ. Δ. Παπαδουκάκης, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2008.
- Savage M. – Warde A., *Αστική κοινωνιολογία, καπιταλισμός και νεωτερικότητα*, μετ. Ι. Μπιμπλή, εισ.-επιμ. Ι. Ψημμένος, Παπαζήσης, Αθήνα 2005.
- Σταυρίδης Σ., «Ελεύθερος χρόνος και εμπειρία του μητροπολιτικού δημόσιου χώρου» στο: Δ. Λεβεντάκος (επιμ.), *Εργασία, σχόλη, κουλτούρα*, Κέντρο Πολιτιστικών Μελετών- ΓΣΕΕ, Αθήνα 2005.
- Σταυρίδης, Σ. (2010). *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Soja E., *Postmetropolis: Critical studies of cities and regions*, Blackwell, Oxford 2000.
- Stevenson D., *Πόλεις και αστικοί πολιτισμοί*, προλ.-επιμ. Γ. Γιαννιτσιώτης, μετ. Ι. Πεντάζου, Κριτική, Αθήνα 2007.
- Zimmerman J., «From brew town to cool town: Neoliberalism and the creative city development strategy in Milwaukee», *Cities*, Elsevier, 2008.

